

DÜNTÉSMOTIVÁCIÓK VIZSGÁLATA VASZIL BIKOV KORAI ELBESZÉLÉSEIBEN

LENGYEL ZOLTÁN

Az utóbbi negyedszázadban a szovjet irodalomban előtérbe került az ember pszichikuma, viselkedése iránti érdeklődés. Ez a konfliktusmentes irodalom elvetésével és a személyi kultusz torzulásainak felszámolásával van összefüggésben. Lehetővé vált, hogy az írók műveikben az egyes ember cselekedeteit vizsgálják, keressék tetteik, lépéseik, döntéseik mozgatórugóit. Az ember személyisége iránti érdeklődés, az egyéni felelősségvállalás kérdése áll olyan ma is alkotó szovjet írók munkásságának középpontjában, mint Granyin, Bondarev, Baklanov, Raszputyin és sokan mások. Ezekhez az írókhoz sorolható a soknemzetiségű szovjet irodalom jeles belorusz képviselője, Vaszil Bikov is, akinek egész munkássága vitatkozásra bátorítja mind a kritikusokat, mind az olvasókat. Műveinek eredetiségét érzékelteti, hogy a kritikusok közül többen, így A. Bocsarov, L. Lazarev és A. Adamovics napjainkban már „bikovi kisregényről” beszélnek. Elbeszéléseinek és kisregényeinek népszerűségéhez — melyeken vörös fonálként húzódik végig az ember viselkedésének vizsgálata a háborúban — az is hozzájárult, hogy közülük többet megfilmesítettek. A háború után, mielőtt Bikov mint író ismertté vált volna, az irodalmat a monumentális tablók bemutatása jellemzi, melyek egy emlékműhöz hasonlíthatók. E tablók hőse az orosz nép, mely nem ismer félelmet és vereséget, csak győzelmet. A korszak hősei szent hősök, nem hús—vér alkatú harcosok. E kor írói szentségtörésnek tekintik a személyek tragédiájáról szóló írást, jöllehet a háború az egész nép nagy tragédiája volt. Bikov Solohov Emberi sors című művének megjelenése után Baklanovhoz és Bondarevhez hasonlóan szakítani mert ezzel a torz szemlélettel. Műveiben nem nagy csatajeleneteket ábrázol. Figyelmét az ember belső lelkivilága ragadja meg, annak cselekedetei érdeklik. Nem a „hogyanokra”, hanem a „miértekre” keresi a választ. Kritikusai gyakran vetik szemére, hogy a kis „talpalatnyi földek” és lövészárkok igazsága torz igazság. Az író szerint azonban hús évvel a háború befejezése után, illő a háború ábrázolása terén is előbbre lépni, hiszen a részigazság a teljes igazság jobb megértéséhez segít hozzá minket még akkor is, ha néha látszólag annak ellentmond. A kis egységek harcosai is a győzelmet kivívó nép részét képezték. Bikov minden művében „az ember a legfőbb érték” nemes elvből indul ki. Arra törekszik, hogy megértesse az emberi élet értékét, és az emberek pusztulása árán kivívott győzelem értékét. Korai elbeszéléseinek szereplői többnyire egységeiktől elszakadt magányos hősök, akiknek az adott szituációban el kell dönteniük, hogyan cselekedjenek. A halált válasszák-e, amit csupán árulás útján kerülhetnének el, vagy az ügy elárulása folytán megvásárolt életet, ami

erkölcsi pusztulásukat jelentené. A pozitív bikovi hősök a sorstól csak azt tudják kikényszeríteni, hogy emberhez méltó módon pusztuljanak el. Bikov mind korai elbeszéléseiben, mind kiforrott alkotásaiban azt vizsgálja, hogyan nyilvánul meg az „én” a nem hétköznapi situációkban, feszült határhelyzetekben, stresszhatások közepette. Szinte minden művében hőseit egymással, vagy az ellenséggel ütközteti.

Művei jóllehet a háború éveiben játszódnak, de mondanivalójuk korunk olvasóihoz is szól. Minden elbeszélésében vagy kisregényében burkoltan ott a kérdés, mi hogyan cselekednének Ribak vagy Ivanovszkij, Levcsuk vagy Tyereska helyében.

Vaszil Bikov a háborút nem a történész, hanem a művész, az író szemüvegén keresztül vizsgálja. Vagyis nem a lezajlott eseményekre irányítja figyelmét, hanem az irodalom tárgyára, ha tetszik nyersanyagára — az emberre.

Azt vizsgálja, arra keresi a választ: milyen volt az ember a háborúban? Milyenné lett? Mi az oka annak, hogy olyanná lett, amilyen? Arra törekszik, hogy olvasói elé olyan hősöket állítson, akik nem hétköznapi idillikus körülmények között tevékenykednek, hanem stresszhatás alatt, „vagy-vagy” situációban. „Műveinkben az erkölcs próbatételeit rendkívül szemléltető módon kell hitelesítenünk. E problémakörökben a legfontosabbnak tartom — s nem csupán a háborús helyzetben — a döntés szerepét. Igaz ez a háború idején jelentkezik a legmarkánsabban. Gyakran ez a döntés határozza meg az ember jellemét, a dolgok lényegét, bár maga a döntésmechanizmus minden helyzetben másként és másként működik.”¹ — nyilatkozta Bikov a Lityeraternaja Gazeta kerekasztalánál rendezett beszélgetéskor.

A döntésmechanizmus és döntésmotivációk vizsgálata áll már Bikov korai elbeszéléseinek középpontjában is. E korai szakaszt, mely időben 1959-cel zárul, az útkeresés jellemzi. Az író szárnypróbálgatásai ellenére is, már e korai elbeszéléseiben is felismerhetők azok a jellegzetes jegyek, melyek a későbbi évek során kiforrott kisregényeit a szovjet háborús irodalom élvonalába emelték. Hogy melyek ezek a jegyek? Bonyolult drámai situációk, a háború összemberi tragédiaként való bemutatása, mélységes humanizmus és fasiszmus elleni gyűlölet. Már e kezdeti szakaszban elbeszéléseit, témaválasztását bizonyos önállóság jellemzi.

Szembevetünk az is, hogy már e korai elbeszéléseinek középpontjában is az egyszerű harcos alakja, viselkedésének, döntéseinek mozgatórugója áll. Így van az író 1951-ben megjelent *Szmerty cseloveka* című elbeszélésében is, mely a 70-es években megjelent Hajnalig élni kisregénye prologusaként is felfogható. Mind e korai elbeszélésében, mind a húsz év múltán keletkezett kisregényében a bajtársak pusztulását túlélő magányos hősök az ellenség iránt érzett gyűlölettől és hazájuk bármi áron történő szolgálatának érzésétől hajtva, utolsó döntésük meghozatalára készülnek. Mint minden ember, ők is szeretnének élni, mégis mindkét hős a halált választja. Másként nem dönthettek. Életük mentése esetén elpusztult társaikkal, népükkel szemben követnének el bűnt. Az ellenség gyűlöletének érzésétől áthatva, életüknek utolsó óráiban maguk irányítják sorsukat. Pusztulásuk nem értelmetlenül hozott áldozat. A maguk módján mindketten hozzájárultak az ellenség felmorzsolásához. Amikor az élet lángja már

¹ Vedres: Miért írunk még ma is a háborúról? *Élet és Irodalom* 1975. 14. sz. 6. o.

csak pislákol bennük, maradék erejüket összeszedve küzdi le a sebesülés okozta fájdalmat, a vérvesztés és fagyás okozta gyengeséget, és rántanak pusztlásba a betolakodók közül néhányat. Cselekedetük motiváló tényezője az ellenség gyűlölete, a szülőföld szeretete, a jövő nemzedékeiért érzett felelősség, és a beléjük helyezett bizalomra való rászorgálás.

Egy másik, ugyancsak 1951-ben megjelent *A szekerész* című elbeszélésének hőse Makszim Koreny, kinek életén keresztül sikerül az írónak érzékeltetnie azt a megpróbáltatást, mely a háborúban az egész szovjet nép vállára nehezedett. A szekerész Koreny nem jó katonai tulajdonságokkal felruházott ember, de csetlő-botló volta ellenére is kötelességtudó, lelkiismeretes harcos. A félelemérzete és lelkiismerete, kötelességtudata közötti tusakodás akkor veszi kezdetét hősiükben, amikor lovait a németek kaparintják meg. Bikov bemutatja hősiük vívódásának fokozatait. Koreny érzi, hogy a történetek után nem kerülhet bajtársai szeme elé, de amikor célgömbre vehetné a mellette elhaladó németeket, fél elsütni a puskáját. Végül belső kényszernek engedelmesszedeve, legyőzve magában a félelmet a németek után szalad és harcba száll velük. Belső vívódása, a félelme és kötelességtudata közötti harc eredményeként szánja rá magát a szekerész a cselekvésre. Döntése meghozatala pillanatában a harc kimenetelét nem tudhatja. Talán éppen ezek a feszültségtől terhes percek teszik közömbössé Korenyt a kivívt győzelemmel szemben. Érdekességét ennek az elbeszélésnek az adja, hogy Bikovnak sikerült érzékeltetnie a műben a hőstett mibenlétét, a döntés és a tett között fennálló szoros kapcsolatot. E hőstettet nem egy rettenthetetlen harcos viszi véghez, hanem egy halált féltő, de kötelességét mindenkor teljesíteni kész fogatos, kinek sorsa egy a háborús körülmények között élő és cselekvő emberi sorsok között.

Bikov elbeszéléseinek hősei nem kitüntetésekért és érdmekért harcolnak. Belső kényszernek engedelmesszedenek, lelkiismeretük szavát követik. A kívülről jövő parancsot, mely a kialakult körülmények folytán sokszor el sem juthat a harcosokhoz, a haszaszeretéből és bajtársiaság érzéséből táplálkozó belső parancs helyettesíti, melynek készek engedelmesszedeni még akkor is, ha törvény szerint annak végrehajtásában nem kellene részt venniük. Az előbbi elbeszélésekkel szemben az 1957-ben megjelent *Szcsasztye* című műben a kitüntetésekkel rendelkező leszerelt frontkatona a polgári életben kerül választút elé. Döntését a békés életbe való beilleszkedése érdekében kell meghoznia. El kell döntenie, hogy a csendes Froszját, vagy a temperamentumos Zsenyát vegye-e feleségül. Választása az előbbi lányra esik, de adott esetben a hangsúly nem annyira a választáson van, mint inkább a háború utáni békés életbe való beilleszkedésen. Nem elég a múltban elért sikerekkel dicsekedni, és naponta gyönyörködni a háborúban kiérdemelt érdmekkel ékesített egyenruhában — ez az elbeszélés végső kicsengése. A civil életben is hősként kell helytállnunk, tudásunk legjavát kell nyújtánunk.

A *Szcsasztye* című elbeszélésnél sokkal összetettebb Bikov 1958-ban megjelent *Troje* című elbeszélése, mely témáját tekintve, az 1964-ben megjelent *Alpesi ballada* irányába mutat. Mindkét elbeszélés középpontjában egy német koncentrációs táborból történt szökés áll. De míg a *Troje* című elbeszélés szökésben levő foglyainak lépését a moszkvai győztes csata híre motiválta, addig Iván Tyereska a pillanatnyi helyzet kínálta alkalmat használja fel a menekülésre. Bikovot nem a menekülés folyamata, hanem az annak során hozott emberi döntések érdeklik. Mindkét műben az erősebb fizikumú foglyok

menekülési esélyét növelné, ha sorsukra hagynák a gyengébbeket. Az út végén Ribakja úgy vélekedik, hogy életveszély esetén mindenki törődjön magával. Ez a gondolkodásmód azonban idegen mind Vologykintól, mind Iván Tyereskától. Vologykin a komisszárral együtt küzd Ivasev életéért, akárcsak Tyereska az olasz Giulia megmentéséért. A menekülőket mindkét esetben felfedezik, s ezen a ponton válik mindkét elbeszélés tagadhatatlanul bikovi művé. A Trojeban található epizódok, amelyek Az út végén című kisregény hőseinek — Szotnyikovnak és Ribaknak viselkedését juttatják eszünkbe. A komisszár kész magukra vállalni azt is, amit nem ők követtek el. Mivel alkudozásra nem gondol, a halálra felkészült, hogy a németeket türelmükből kihozza, fölényesen, kihívóan viselkedik. Ez a viselkedés a csupán saját életéért aggódó Ivasevet rémülettel tölti el. Ribakhoz hasonlóan, aki Az út végén című kisregényben elárulja Szotnyikovot és jótevőit, a gyenge Ivasev is csupán élete bármi áron való megmentésére gondol, és szembefordul felettesével, kiadja azt a németeknek. Az elbeszélés a benne fellelhető sematikus vonások ellenére is érzékelteti, hogy bizonyos szituációkban nem lehet vitás, hogy a szégyenteljes árulás árán megvásárolható élet és az emberi méltósággal fogadott halál közül melyiket szabad választani. Együttal azonban el is gondolkoztat. Szükségszerű-e, hogy a fizikailag gyenge, kimerülés határán álló harcosból életveszélyt hordozó szituációban áruló váljon? Ép testben, ép lélek — tartja a latin közmondás. Tény, hogy az erős fizikumú harcos mindennemű megpróbáltatást könnyebben képes elviselni, mint a gyenge, de csak erre visszavezetni a gyávák, behódolók viselkedését nem lehet. Erre a már fentebb említett Az út végén című kisregény Szotnyikovjának viselkedése is cáfolatul szolgál, hisz e kisregényben az erős, ügyes Ribak lesz az áruló, és a beteges, gyenge Szotnyikov válik mártírrá. Az árulás vagy hősi viselkedés, helytállás nem mindig az erő vagy gyengeség függvénye. Sokkal inkább az emberben az élet során kialakult és tudatosult erkölcsi normák szabják meg döntéseinket.

A háborúról, gyermekeink szeretetéről és a hazaszeretetről, a két szeretet közötti kapcsolatról és a kötelesség teljesítéséről esik szó az 1959-ben megjelent *V lihuju gogynu* című elbeszélésben, amelyben Potapov Lariont egyik csapás a másik után éri. Felesége halálát tetézi Ignát nevű fia elestének híre, amire az apa úgy reagál, hogy jobb kezét, a középső fiút, Pilipet küldi a frontra. A várakozással teli napokat a fiú hallgatása tölti meg feszültséggel, amely valamelyest oldódik, amikor híre jön, hogy Pilip nem esett el, „csak” megsebesült. A harcoló fiúk személyén és a híreket váró család bemutatásán keresztül Bikovnak sikerült érzékeltetnie azt a feszült várakozást is, mellyel a szovjet nép hazája sorsáért aggódott. Másrészt bepillanthatunk egy család sorsán keresztül a sorsüldözötteken minden módon segíteni akaró emberek nélkülözésektől nem mentes hétköznapijaiba. (L.: A Belorussziából kislányával elmenekült asszonynak a befogadását, akinek szintén megvan a maga baja, hiszen kisfiát vesztette el.) Az elbeszélés vége némi magyarázatul szolgál ahhoz, hogy az ágynak eső apa, hogy küldheti el immár egyetlen támaszát, legkisebb fiát is a háborúba. Megtudjuk, hogy valaha az első világháborúban ő is végigjárta saját kálváriáját, ahol minden rosszból kijutott neki is. Ő, aki valaha megtette a tőle telhetőt, joggal várhatja el, hogy az apák után most a fiúk is vegyék ki részüket a haza védelméből. Potapov Larion mint gyermekeit szerető apa aggódik a fiúk sorsáért. Tudja, hogy a fiúk bevonulásával kevesebb lesz otthon a munkaskéz, hogy nehezebb körülmények között kell majd élnie. Mivel idő-

sebb fia már hősi halált halt, jól tudja, hová küldi a másik kettőt. Döntése azonban mégsem lehet más. A fiúk ügyeskedéssel történő távoltartása a háborútól meg sem fordul a fejében, hiszen ez a lépés a fronton küzdők elárulásával lenne egyenlő.

A hétköznapijait élő ember is gyakorta kerül választás elé élete során, amikor is döntenie kell arról, hogyan cselekedjen. Minél nagyobb hatalom összpontosul az illető kezében, annál több kár származhat helytelen döntéséből. A hétköznapi életben foganatosított helytelen döntések utólag felülvizsgálhatók, átértékelhetők. E helytelen döntések is követelhetnek emberáldozatokat, okozhatnak a népgazdaságnak tetemes kárt. A felelősséget ezekért is vállalni kell. A háborúban azonban mindez sokkal kiélezettebben, bonyolultabban jelentkezik. Ott nincs idő a latolgatásra, meditálásra. Sokszor a harcos még a bajtársakkal folytatható konzultálás lehetőségétől is meg van fosztva, magának és saját felelősségére kell cselekednie. A kivárás és késlekedés a pusztulását jelentheti. Gyakorta lelkiismeretére hallgatva éppen bajtársa kérésével szembe helyezkedve cselekszik. A bajtársiasság ilyen megrendítő példájával találkozunk az 1959-ben megjelent *Kogda hocsetszja zsity* című elbeszélésben, amely egy német tankok által szétvert egység két menekülő alakjának kálváriájába enged betekintést. Vologjának arról kell döntenie, magára hagyja-e a halálán levő összeroncolt lábfejű bajtársát. Ezt megtehetné, hiszen Aljosa élete már megpecsételődött. Ha így járna el, ez a menekülésben az ő esélyét is növelné. Megtehetné ezt annál is inkább, mert társa is arra kéri, hogy végezzen vele. Vologya felfogásával azonban egy ilyen lépés összeegyeztethetetlen. Hősünk immár csak arra törekszik, hogy elpusztult társa testét kimentse üldözőik gyűrűjéből, s a Don túlsó partján megadva neki a végtisztességet, eltemethesse.

Az író elbeszélése előtanulmányként is felfogható A halottaknak nem fáj című kisregényhez, amelyben Vasziljevics tesz meg minden tőle telhetőt súlyosan sebesült társa megmentéséért. Ami a fentebb tárgyalt elbeszélésben Vologjának nem sikerült, az A halottaknak nem fáj kisregényben Vasziljevicsnek sem sikerül. Kettejük halála között azonban van egy lényeges különbség. Míg Aljosa esete reménytelen, sebesülésébe hal bele, addig Jurka, Vasziljevics barátja életben is maradhatott volna, ha Szahno nem bírja rá az öngyilkosságra.

Bikov hősei a legbonyolultabb szituációkban is hűek tudnak maradni önmagukhoz, eszmei meggyőződésükhöz. Az álhumanizmustól megvédi őket a szocialista humanizmus, amely osztály és szociális tartalmat hordoz. Ez segíti helyes döntése meghozatalában az *Egyetlen éjszaka* című elbeszélés hőseit is. Az orosz Iván Vologa és a német Fritz Hagemann alakján keresztül Bikov azt vizsgálja, különválasztható-e az ember cselekedete a társadalmi ideológiáktól. Az író a két szereplő viselkedésén keresztül bemutatja a háború emberek érdekeivel, törekvéseivel ellentétes, tőlük idegen voltát. A pince, ahová Iván üldözi a németet, és amely beszakadása folytán az ellenségeket egyetlen éjszaka közel hozza egymáshoz, keretül szolgál az írónak ahhoz, hogy megértesse az olvasóval, mennyire ellentétes az emberek érdekével a háború. Az egymás elpusztítására tett kísérletek és a bajbajutott ellenségben való segítség motívumai keverednek az elbeszélésben. Iván gyűlöli a németeket, mert ők zúditották hazájára a tengernyi szenvedést, s ezért a pince beomlása előtt életre-halálra kész küzdeni ellenfelével, Hagemannal. De ugyanez az Iván a pincében Fritzhez nem mint ellenséghez fordul, hanem mint egy bajbajutott, segítségre szoruló emberhez. Vologa nem Fritzben látja ellenségét, hanem a fasiszmusban. A

sebesült német sem utasítja vissza az Iván által felajánlott segítséget. A két ellenfél a pincében egy éjszakára békét köt egymással, jöllehet fejük felett tovább dül a harc. Az éjszaka folyamán mindkét oldalról kínálkozik alkalom, hogy egymást elpusztítsák, de ők a harc helyett a beomlott betonlapok eltakarításán, a kelepcéből való kijutáson fáradoznak, hogy aztán kiszabadulva ellenséggént ismét egymás ellen forduljanak. Iván cselekedetét a pincében több tényező motiválta. Az összezúzódot lábú németben a sebesültet látja, a fegyvertelen ellenséget. Majd megtudja, hogy Fritz munkás, ugyanazt az asztalos szakmát űzi, amelynek ő is mestere. Fritzben is az élet által próbára tett, a nácik által megfélemlített munka emberét látja, aki maga is gyűlöli Hitlert. A felszínen azonban minden megváltozik. Amikor a német kész ismét csatlakozni övéihez, Iván engedelmeskedik a felsőbb lelkiismeret parancsának. Ezt az embert többé nem adja vissza az ellenségnek, végez vele. Ivánt a döntése nyomán végrehajtott tette lelke mélyéig megrázza, tehetetlen dühében reszket, kezét ökölbe szorítja és így kiabál: „Rohadtak! Gazemberek! Gyilkosok! Legyetek átkozottak, barbárok ! !”²

Áttekintve az írónak a Magyarországon alig ismert 1959 előtt megjelentetett korai elbeszéléseit azt tapasztaljuk, hogy azok szinte kivétel nélkül a háborúról, az egyszerű sorkatonák viselkedéséről, a partizánok veszélyes vállalkozásairól, a fogság borzalmairól és a szabadulás reményével kecsegtető menekülésről szólnak. Hőseinek viselkedését a háborúban elesettek tragikus sorsa iránti részvét, az emléküik előtti kegyelet lerovása, a felnövekvő generáció iránt érzett felelősség érzése, a szülőföld szeretete motiválja. Hőseinek gonosz elleni küzdelme nem szorítkozik csupán a fasizmus elleni harcra. Szereplői szenvedélyesen küzdenek mindennemű emberi aljasság ellen, és kötelességüknek tekintik a jó védelmét az aljassággal, gyávasággal és árulással szemben. Bikov számos művével a harangokat veri félre a békés hétköznapijaink nyugalomát veszélyeztető negatív tulajdonságok láttán. Ez a szemlélet teszi még majd hosszú ideig aktuálissá műveit.

IRODALOM

Iszlai Zoltán: Bikov

Napjaink szovjet irodalma

Gondolat, 1974. 401—415. o.

История белорусской советской литературы

Минск „Наука и техника” 1977.

A. Адамович: Горизонты белорусской прозы. Изд. „Советский писатель”, Москва, 1974.

И. Козлов: Фронтовые страницы Василия Быкова

„Литература и современность” (1964—1965).

Сб. 6. Москва „Художественная литература” 1965.

стр. 66—87.

Л. Лазарев: Это наша судьба

„Советский писатель” Москва 1978. стр. 204.

П. Топер: Человек на войне

Вопросы литературы. 1961, №4 стр. 20—51.

² V. Bikov: Egyetlen éjszaka, Szovjet irodalom 1976/1. 93. o.

РЕЗЮМЕ

СИТУАЦИИ ВЫБОРА В РАННИХ РАССКАЗАХ ВАСИЛИЯ БЫКОВА

Настоящая статья посвящена ранним рассказам белорусского писателя Василия Быкова, имя которого хорошо известно тем, кто внимательно следит за литературой о Великой Отечественной войне. В работе уделяется особое внимание ситуациям выбора. Сфера, в которой ярче всего проявляется дарование Быкова — прежде всего сфера нравственная, морально-этическая, отношение человека к своему военному, гражданскому и человеческому долгу. В рассказах белорусского писателя в центре внимания не батальные сцены, а те высокие духовные качества советского человека, которые проявляются на войне. С драматической остротой сталкиваются во время войны качества, обычно скрытые в повседневной жизни людей; вера и неверие, человеколюбие и жестокость, самопожертвование и эгоизм, стойкость и слабование. Героизм у Быкова немыслим без человечности, и человечность бессильна без героизма. Как сохранить человеческое достоинство, нравственную активность при любых физических и нравственных испытаниях — вот те вопросы, которые волнуют автора.